

УДК: 316.776.4+304.44

О. М. Кочубейник

ORCID iD 0000-0001-6460-8494

ЗАМКНЕНІ ПРОСТОРИ: СИМПТОМИ НЕДІАЛОГІЧНОСТІ ДИСКУРСУ

Автором статті наголошується актуальність соціально-психологічного забезпечення процедур ефективного конструювання соціального діалогу, який є інструментом досягнення безконфліктного співіснування представників різних спільнот й механізмом врегулювання «проблемної зони» у просторі спільного життя. Автор зазначає, що такий діалог слугуватиме конструктивною відповіддю на загрози, викликані культурним різноманіттям, протидією соціальному розшируванню, стереотипам, дискримінації. Автор детально аналізує перешкоди, що виникають внаслідок радикалізації дискурсу (його недіалогічності). Недіалогічність дискурсу розглядається як симптомокомплекс, що дає можливість вирізнити окремі симптоми й проаналізувати взаємозв'язки між ними.

Ключові слова: агональність дискурсу; дискурсивна межа; конфлікт; кооперація; соціальний діалог.

Вступ. Однією з яскравих характеристик соціальної реальності сучасного європейського простору є гостра необхідність врегулювання прорахунків впровадження політики мультикультуралізму, на основі котрої конструювалася європейська ідентичність. Пропагована на початку ХХІ ст. стратегія її конструювання, заснована на принципах підтримання культурного розмаїття та міжкультурного діалогу, намагалася віднайти нестационарні основи ідентичності. Відмова від *jus sanguinis* або *jus soli* як основ визначення ідентичності (натомість обрання дискурсивних її основ) увиразнило той факт, що будь-яка культура охоплює дуже велику кількість людей, з яких, однак, нікого не можна назвати її «типовим представником»: щоразу ми матимемо справу «лише» з конкретною особистістю, якій притаманні власний набір цінностей і моральних норм. Це, своєю чергою, загострює потребу у розробленні способів легітимації локальних текстів відмінностей (локальних дискурсів ідентичностей) у контексті соціальної реальності.

Саме через такі дискурсивні репрезентації, на наш погляд, здійснюється перший крок до соціального діалогу, який залишається вагомим інструментом безконфліктного співіснування, сприяє обміну думок між представниками різних спільнот (культур) і, відповідно, розвиває взаємоповагу й взаєморозуміння. Але важливо підкреслити, що у такому діалозі усвідомлення власної ідентичності є визначальною передумовою діалогу.

Соціальний діалог є особливою комунікативною практикою, що здійснюється між людьми, належними до різних спільнот, наслідком якої є вивчення інших, відмінних від власних, підходів до життя, обмін ідеями, поглядами, які не завжди легко зрозуміти або прийняти, і в остаточному підсумку – врегулювання «проблемної зони» у просторі спільного життя. Такий діалог може розглядатися

як «запобіжник» конфліктів усередині суспільства, як соціально-психологічна відповідь на загрози, викликані зростанням культурного різноманіття, як протидія соціальному розшируванню, стереотипам, дискримінації.

Проблематикою соціального діалогу займаються зараз Н. Балабанова, Н. Громадська, В. Жуков, В. Пилипенко (Балабанова Н., 2002; Жуков В., 2001). Предмет аналізу визначається як складне суспільне явище, процес взаємодії різних соціальних груп і владних структур щодо узгодження їхніх інтересів у політичній, соціально-економічній та трудовій сферах. Подібна проблематика вирішується у дослідженнях, спрямованих на забезпечення міжкультурного діалогу, міжкультурної взаємодії та формування ідентичності. Зокрема, науковий інтерес учених привертають питання філософії й психології міжкультурного спілкування та взаєморозуміння, механізми формування толерантної особистості (Ф. Бацевич, Л. Мацько, О. Селіванова, І. Абакумова, А. Асмолов, В. Золотухін, І. Стернін, Р. Вандберг та ін.).

У наших попередніх роботах, проведених в рамках тематики НДР лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування», обґрунтовувалася доцільність аналізу особливостей соціального діалогу через локальні дискурси ідентичностей (Кочубейник О. М., 2014 а). Основним аргументом є те, що дискурс, за одним із тлумачень, – може розглядатися як спільний спосіб конструювання поділюваної картини світу для того, щоб уникнути хаосу й забезпечити стабільне відтворення соціальних відносин (а разом із тим й «виживання» спільноти як соціально самостійного суб'єкта), а мова у такому світлі постає системою символів, яка продукує й репродукує це конструювання. Таким чином, мовні відмінності є не

репрезентацією («віддзеркаленням») інтенцій тої чи тої спільноти, а є способом їхніх «конвертацій» у соціальну реальність. Тому вивчення різних дискурсів, особливо тих їхніх комунікативних ефектів, які можуть постати потенційною перепорою на шляху до ефективного конструювання соціального діалогу, є надзвичайно важливим завданням.

Отже, **мета статті** полягає у виокремленні симптомів недіалогічності дискурсу, подолання котрих може полегшувати процес ефективного конструювання соціального діалогу й побудову технологій соціально-психологічного супроводу цього процесу.

Варіативність комунікативних ситуацій як спричинення недіалогічності дискурсів. Як щойно зазначалося, сучасне суспільство, фактично, залежить від того, наскільки у ньому уможливаються процеси спільного й добровільного вирішення соціальних проблем. Це означає потребу у виробленні чіткої стратегії досягнення соціальної кооперації (консолідації) й розроблення окремих тактик та технологій її реалізації.

На наш погляд, одним з векторів, за яким має відбуватися вибудова такої стратегії, є забезпечення умов діалогічності комунікації при вирішенні спільних соціальних проблем.

Тут доречно звернути увагу на те, у якій формі загалом може відбуватися взаємодія між спільнотами. Дещо трансформувавши систематизацію Г. Спенсера (Спенсер Г., 2008), ми можемо вирізнити шість комунікативних ситуацій, основою розрізнення котрих є міра рівності партнерів та їхня спрямованість на спільний результат – тобто тих параметрів, які є необхідною умовою соціального діалогу. Зокрема, можемо говорити про:

- примусову кооперацію, тобто таку, що досягається через активацію ієрархічного стосунку й реалізується через домінування, особливо коли один з комунікантів має формальні привілеї щодо управління комунікацією; такі ситуації здебільшого наявні у рамках інституційно заданої комунікації: особа, що обіймає вищу посаду, задає тему, ставить питання, визначає зміну діалогових ролей тощо, а інші комуніканти приймають заданий режим;
- однорідну гомогенну кооперацію, при якій однакові зусилля комунікантів поєднуються для досягнення спільної мети й одночасно здійснюваних дій;
- неоднорідну кооперацію, коли однакові зусилля поєднуються для досягнення спільної мети, проте дії здійснюються неодноразово;
- гетерогенну кооперацію, в межах якої неоднакові зусилля поєднуються для досягнення спільної мети;
- гетерогенну кооперацію, в межах якої неоднакові зусилля комунікантів поєднуються для досягнення різних (неоднакових) цілей, проте останні не є такими, що взаємовиключають

одна одну; по суті, тут йдеться про ситуації, де комуніканти досягають компромісу: формально досягнутий результат кооперації влаштовує кожного із них, проте фактично комуніканти задовольняють окремі парціальні цілі;

- конфлікт, коли йдеться про розбіжність (протилежність) цілей, а отже, й протилежну спрямованість дій.

Іншими словами, визначальним є простір «кооперація – компроміс – конфлікт», однак він артикулюється й набуває своєрідності під впливом особливостей врахування інтенцій партнера(ів) по комунікації. Важливо підкреслити, що можливість діалогічності – як потенційної спроможності зорієнтуватися на Іншого – у кожній з цих комунікативних ситуацій (конфлікт включно) відчуватиме значущого впливу з боку нагальності соціальної проблеми, яку слід вирішити учасникам діалогу, проте цей вплив поки що ми розташовуємо осторонь основного фокусу дослідження. Наразі, нагадаємо, ми намагаємося аналізувати міру недіалогічності як фактичного порушення комунікації, що також може різнитися залежно від особливостей комунікативної ситуації.

Як було показано у попередніх дослідженнях, неефективність конструювання соціального діалогу може виникати внаслідок спотворень, спричинених недискурсивною природою (а саме: фінансово-політичною нееквівалентністю публічних арен, що оприявнюють той чи той дискурс) (Кочубейник О. М., 2014 б). Інший спектр спотворень виникає внаслідок радикалізації дискурсу, а отже – його недіалогічності (що у цьому контексті є синонімічним).

Ця радикалізація має певну симптоматику, за якою можна оцінити ступінь порушення комунікації (тобто можна говорити про недіалогічність як синдром). Принагідно зазначимо, що ми виокремлюємо саме симптоми недіалогічності, а не її критерії. На наш погляд, коли йдеться про критерії, то під ними розуміють деяку ознаку, підставу, правило прийняття рішення при оцінюванні чого-небудь на відповідність висуnutим вимогам (мірі). Отже, якби ми вели розмову про критерії недіалогічності, то це потребувало би введення «міри», що суперечить, на наш погляд, приписам квалітативного аналізу. Симптом же розглядається як ознака, що свідчить про зміну звичайного або нормального функціонування. І якщо ми вважаємо соціальний діалог первинно спрямованим на досягнення взаєморозуміння, то будь-які його відхилення можна вважати симптомами, «що свідчить про зміну звичайного або нормального функціонування» режиму діалогу.

1. Прецедентність. Оскільки недіалогічні дискурси вибудовуються у такий спосіб, щоб непорушно зафіксувати «правильну» картину світу, то текстовий простір, в якому здійснюється її репрезентація, є специфічним чи-

ном організованими, а саме: існує певна кількість базових – вихідних, джерельних, фундаментальних – текстів, щодо котрих регламентом дискурсу заборонені будь-які критичні дії. Елементи такого тексту не можуть стати об'єктом критичної рефлексії, натомість є об'єктом абсолютної цінності, а тому не можуть бути поставлені під сумнів й стати предметом дискусії. А тому надмірна насиченість текстового простору прецедентними феноменами (серед яких – власне прецедентний текст, прецедентне ім'я, прецедентне висловлювання, прецедентна ситуація тощо) може розцінюватися як симптом недіалогічності, оскільки засвідчує надмірний захист пропагованої картини світу. Прецедентність, таким чином, через частоту пред'явлень «спрацьовує» на фіксацію, яка перетворює те чи те положення картини світу на загальновживане, а надалі конвертує його на загальновизнане.

Крім того, інтертекстуалізації прецедентного тексту здебільшого виконуються як афективно забарвлені, а це означає, що вони транслують бажані соціальні конотації й оцінки у діапазоні від тонких алюзій до прямих й відвертих гасел. Отже, високий ступінь прецедентності створює щільне коло самореференцій, до якого не можуть увійти ані нові афекти, ані нові змісти. Тим самим здійснюється захист картини світу.

Відзначмо ще один наслідок високої прецедентності як симптому недіалогічності дискурсу. Йдеться про те, що функціонування прецедентних феноменів як базової моделі репрезентації картини світу породжує велику кількість референційних тестів. Адже будь-який дискурс в тексті «заломлює» дійсність під певним кутом зору, а опис функцій того чи того тексту дає можливість виявити комунікативні інтенції, що навмисно або мимоволі закладено в текст. Однак сама картина дійсності (картина світу) в тій її текстовій проекції, яку реалізовано у прецедентних текстах, найменше піддається експлікації: дійсність сприймається через призму текстової інформації, а подальші її інтерпретації будуть вибудовуватися за вже готовими «картинами» перетвореної в текст дійсності – без опори на неї як таку, що й породжує референційні тексти.

2. Семантична невизначеність. Йдеться про специфічну рису у формулюванні висловлювання, котра виникає внаслідок прагматичної характеристики недіалогічної комунікації, а саме: її спрямованості не на обмін інформацією, а на вплив на адресата. По суті, йдеться про парадоксальне покладання функції сенсотворення на мовні кліше, які її у принципі не можуть виконувати. Такі кліше, як важливі організаційні компоненти недіалогічного дискурсу, більш-менш однозначно сприймаються й розпізнаються аудиторією, але водночас аудиторія здебільшого зазнає певних ускладнень під час їхньої інтерпретації. Так, поняття «європейський диплом» або «європейська якість освіти» в нинішньому проєвропейсько орієнтованому дискурсі реформи

освіти мають певний комунікативний ефект, однак їхній семантичний потенціал характеризується значним ступенем невизначеності й розмитості значення (принаймні для більшості реципієнтів).

Крім того, така семантична невизначеність кліше у недіалогічному дискурсі компенсується їхньою високою оціночністю: вони завжди афективно забарвлені. Такими чином, комунікативний ефект дискурсу пов'язується насамперед з емоційною, а не раціональною залученістю осіб, які сприймають ці повідомлення.

3. Верифікація змістів через статусність висловлювання. Цей критерій означає, що оцінювання істинності висловлювань у межах дискурсивного простору здійснюється на основі оцінювання їхнього авторства («хто сказав?») і оцінювання їх відповідності «правильній» картині світу, тобто на основі міри збіжності з центральною точкою зору на ключові елементи дискурсу. По суті, критерієм «прийнятності» висловлювання є його відповідність прецедентним висловлюванням. Крім того, недіалогічний дискурс породжує, фіксує й відтворює розподіл «ієрархії істинності» не лише між самими висловлюваннями, але й між різними комунікантами. Отже, похідною від способу верифікації висловлювання є ієрархізована організація комунікативного простору, де місце тексту визначається статусом (офіційним або неофіційним) джерела, його авторитетністю.

4. Фантомність. У недіалогічному дискурсі, який не спрямований на взаєморозуміння, оформлюються специфічні елементи, що мають фантомний, ілюзійний характер, проте надзвичайно високий статус. Це також, на наш погляд, є важливим симптомом. (Таким фантомом, що функціонував у численних дискурсах за часів радянської влади, можна вважати, наприклад, «комунізм».) Наявність фантомів організовує дискурс таким чином, що його аргументація набуває специфічного характеру, а саме: у недіалогічному дискурсі домінує підтвердження наслідків, а не пряме підтвердження чи використання прикладів. Серед засобів, до яких вдається такий дискурс, – апеляція до традиції або авторитету, емоційне навіювання тощо. Арсенал аргументативних технік, що тут використовуються, свідчить про принципову неможливість верифікації висловлювань, зроблених з приводу цих феноменів.

Отже, недіалогічний дискурс опирається на специфічну мову, застосування якої до буденності може сприяти побудові особливої картини світу, в котрій домінують не узагальнення повсякденного досвіду, а переконання й вірування ідеологічного порядку. Своєю чергою, наявність фантомів й необхідність їхнього обслуговування породжує такий комунікативний ефект, як зростання частоти декларативних текстів (твердження котрих мають аксіоматичний, безапеляційний характер, не презентуючи навіть можливості дискусії чи більш-менш відкритого запрошення до неї).

5. Конвенційна ригідність. Тут принагідно варто нагадати, що будь-який дискурс – пропонуючи «правильну» картину світу – водночас пропонує систему нормувань: що є хибним, небажаним, а що є правильним, очікуваним. По суті, функція дискурсу – формування корпусу конвенційних установлень (правил, законів, принципів, норм, цінностей), які надалі визначають, які дії асоціюються з конкретними позиціями, функціями тощо. Конвенції, таким чином, є одним з важливих компонентів дискурсивного простору, проте останні можуть різнитися за мірою жорсткості їхнього захисту. Симптомом недіалогічного дискурсу є однозначна спадкоємність нормативної сфери, внаслідок чого не відбувається ревізії або переоцінки досягнутих конвенцій.

6. Герметичність поняттєвої сфери. Герметичність поняттєвої сфери (семантичного ядра дискурсу) виникає внаслідок елімінації з комунікативного простору потреби в орієнтації на співрозмовника. Так, наприклад, характерною особливістю усіх юридичних текстів є їхня особлива термінологічна (поняттєво-сміслова) «навантаженість», що пояснюється необхідністю точної й формалізованої оцінки дій людей як правових чи неправових. Однак надто висока «термінологічність» юридичних текстів призводить до того, що «наївний» реципієнт не може сформулювати жодних інтерпретацій. Мало того, така інтерпретація перетворилася на самостійну сферу у юридичному професійному дискурсі (юридичну консультацію). Отже, герметичність породжується орієнтованістю на максимально точне формулювання й опис феноменів, але внаслідок задоволення такої потреби дискурс пред'являє досить високі вимоги для інтерпретації й розуміння змісту висловлювань. Герметичність поняттєвої сфери, знову-таки, виконує функцію захисту дискурсу: дискурсивна межа функціонує як непроникна, захищаючи аксіологічне ядро від інвазій та розмивань.

7. Ритуалізованість. Позначаючи останній з виокремлених симптомів цим терміном, ми намагаємося передати подвійність значення: по-перше, ритуал є заданим, ригідним, незмінюваним, по-друге, він певною мірою репрезентує відчуженість від події. Йдеться про те, що за рахунок заданої послідовності дій особа не має можливості регулювати власні дії, вона перебуває «у потоці» заданої послідовності. Іншими словами, ритуал є деяким відстороненням, за яким можна спостерігати як за театральним дійством, навіть будучи виконавцем цього дійства. Таку властивість театральності (видовищності) Гі Дебор визначив як головну властивість сучасної соціальності, зазначаючи, що вистава є схвалювальний монолог з приводу наявного порядку (Дебор Г., 2000). Перефразуючи, можна стверджувати, що недіалогічний дискурс є афективно забарвленим монологом з приводу наявного порядку, і ця ефективність може бути й позитивною, й негативною. Така забарвленість, своєю

чергою, перетворюється на ритуал, внаслідок чого тексти містять «ритуальну критику» або «ритуальну похвалу», й у цьому сенсі є відстороненням від критики чи похвали як такої.

Висновки. Підбиваючи підсумки зазначимо, що спільним знаменником усіх проявів недіалогічності є, на наш погляд, захист тим чи тим дискурсом «правильної» картини світу, захист визначального для нього способу реконструкції основних змістових параметрів сенсоутворення та сенсовідтворення, котрі конструюють цю картину. Тому усі симптоми недіалогічності, які ми вирізняємо, є різними виявами цього захисту.

Оскільки мета будь-якого дискурсу полягає у виокремленні, акцентації, а також у мовному (і вербальному, й невербальному) вираженні межі легітимного й справедливого («правильного») світу, то між дискурсами виникає конкуренція за пояснювальну спроможність щодо його картини (так звана «боротьба дискурсів»). Динамічним стрижнем цієї боротьби є агональність як неунікненна особливість будь-якого дискурсу, тобто його спрямованість на змагальність, внаслідок чого активуються прагнення встановлювати різного роду переваги, домінування в будь-яких відносинах. Боротьба дискурсів може бути доволі жорсткою, непримиримою, якщо в комунікативному полі соціальної проблеми конкуруватимуть дискурси-антагоністи, особливо, якщо вони захищають вкрай радикалізовані позиції. У такому разі можливість ефективного конструювання соціального діалогу – без застосування специфічних технологій його супроводу – потрапляє під сумнів.

По суті, виникає потреба у надзвичайно гнучкій технології, яка б чутливо та рухливо координувала дві доволі потужні сили: агональність дискурсів, що в остаточному підсумку тяжіє до ієрархізації соціальної системи, та паритетність спільнот, що є умовою збереження суспільства й реалізації соціального діалогу як комунікативної практики.

Іншими словами, вектори конкуренції дискурсів й соціальної кооперації є протилежноспрямованими.

З огляду на останнє соціальний діалог як комунікативна практика, що здійснюється між спільнотами глобалізованого й поляризованого суспільства, постає як доволі неоднозначна: з одного боку, вона повинна збагачувати соціальність, увиразнюючи через різні дискурси різні її артикуляції, сприяючи водночас зняттю протиріччя «свій-чужий» (кооперація), з іншого – вона тяжіє (внаслідок агональності дискурсу) до дискурсивної експансії, внаслідок чого неунікненим є підкорення простору «іншого», його знищення (поглинання).

Отже, соціально-психологічний супровід ефективного конструювання соціального діалогу полягає у застосуванні технологій, що встановлюватимуть баланс між агональністю дискурсів (як виявленням інтенції окремих ідентичностей) та соціальною кооперацією (як визначальною умовою диверсифікації ідентичності).

Література

1. **Балабанова Н. В.** Соціальний діалог. Соціальне партнерство. Соціальна держава : [монографія] / Н. В. Балабанова, В. І. Жуков, В. Є. Пилипенко. – К. : Вид-во Академії праці та соціальних відносин, 2002. – 189 с.
2. **Дебор Г.** Общество спектакля. – М.: Логос, 2000. – 224 с.
3. **Жуков В.** Соціальне партнерство в Україні : навч. посіб. / В. Жуков, В. Скуратівський. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – 120 с.
4. **Кочубейник О. М.** Соціальний діалог як комунікативна практика суспільства / О. М. Кочубейник // 10-20 : Збірник наукових праць / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 65-74.
5. **Кочубейник О. М.** Соціальний діалог: соціальні та психологічні передумови комунікативності / О. М. Кочубейник // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2014. – №34 (37). – С. 150-160.
6. **Спенсер. Г.** Научные основания нравственности / Г. Спенсер. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 336 с.

Кочубейник О. Н. ЗАМКНУТЫЕ ПРОСТРАНСТВА: СИМПТОМЫ НЕДИАЛОГИЧНОСТИ ДИСКУРСА

Автор статті обґрунтовує необхідність соціально-психологічного забезпечення процедур ефективного конструювання соціального діалогу, який представляється інструментом досягнення безконфліктного сосуществовання представителів різних груп і механізмом урегулювання «проблемної зони» в пространстві їх спільної життя. Автор детально аналізує перешкоди, які виникають внаслідок радикалізації дискурсу (його недіалогічності). Недіалогічність дискурсу розглядається як симптомокомплекс, що дозволяє виділити окремі симптоми і проаналізувати взаємозв'язки між ними.

Ключевые слова: агональність дискурсу; дискурсивна границя; конфлікт; кооперація; соціальний діалог.

Kochubeynyk O. CONFINED SPACES: SYMPTOMS OF NON-DIALOGIUNESS DISCOURSE

The article proves the need for social and psychological support of various procedures for the effective construction of social dialogue. It is argued it is a tool for achieving a conflict-free coexistence of different groups and mechanism for resolving «problem areas» in the space of their life together. The author believes that modern society consists of different discourse community. A discourse community is a group of people who share a set of discourses, understood as basic values and assumptions, and ways of communicating about those goals. Each discourse community has its own unwritten rules about what can be said and how it can be said. Most people move within and between different discourse communities every day. The author notes social dialogue is one of constructive responses to the challenges of modernity that arise due to increasing cultural diversity.

Further, the author analyzes in detail the obstacles that arise as a result of the radicalization of discourse (its non-dialogue).

The article pointed out that the common denominator of all forms of non-dialogic discourse is the need to protect the «correct» picture of the world. This leads to substantial reconstruction of the main parameters of meaning and sense reproduction that construct this picture. The author also claims that the isolated symptoms should be seen as different manifestations of this protection.

As a conclusion, the author emphasizes that the main source of difficulties in social dialogue (which is contrary to the idea of cooperation) is agonistic discourse. She argues that social dialogue as communicative practice which carried out among communities of modern society is rather ambiguous. On the one hand, it should enrich the sociality, making different discourses through its various articulations, while helping relieve contradiction «friend or foe» (cooperation). On the other hand, it tends (due to agonality of discourse) to sharp expansion, resulting in absorption other ones.

Keywords: conflict; discourse agonality; discursive boundary cooperation; social dialogue.

Рецензенти

Лозова О. М. – д. психол. н., проф.,
Петрунько О. В. – д. психол. н., ст. наук. співроб.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2015

Прийнято до друку 28.05.2015